ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՀՆՉԱԿՅԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(«ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ», ԲՈՍՏՈՆ, 1918-1920 ԹԹ.)

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ Է. Տ.

Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան ուղղության այս հանդեսը լույս է տեսել Բոստոնում 1918 թ. հունվարի 1-ից: Հասարակական, գրական և գիտական ամսաթերթ է, պատկերազարդ, 32 մեծադիր էջերով: «Վերածնութեան» հրատարակիչ-խմբագիրներն էին հնչակյան հայտնի գործիչներ Եղիա Սիրվարդը (Գրիգորյան) և Հակոբ Բարեջանյանը:

Եղիա Սիրվարդը ծնվել է 1890 թ. Խարբերդի վիլայեթի Մորենիկ գյուղում: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում, ապա սովորել Մեզրեի Կեդրոնական վարժարանում: 1907 թ. մեկնել է ԱՄՆ: Սկզբնական շրջանում աշխատել է որպես բանվոր և միաժամանակ սովորել: 1910 թվականից Հնչակյան կուսակցության անդամ է: Եղել է «Երիտասարդ Հայաստան» թերթի խմբագիրներից: Հակոբ Բարեջանյանի հետ խմբագրել և հրատարակել է «Վերածնութիւն» (1918-1920) և «Արդարութեան ձայն» (1919-1920) պարբերականները: 1935-1940 թթ. վարել է «Հնչակ» ամսաթերթի խմբագրությունը: Եղիա Սիրվարդը հոդվածներով և գրական ստեղծագործություններով աշխատակցել է սփյուռքահայ բազմաթիվ պարբերականների: Առանձին գրքերով հրատարակվել են «Ջախջախուած գանկեր» թատերգությունը, «Հայրենիքին համար» վեպը, «Ընկերային զոհեր», «Ընտրուտ հոգիներ», «Ուխտաւորի մը նամակները» (1934 թ., Խորհրդային Հայաստանից ստացած իր տպավորությունները) գրքերը, կազմել և հրատարակել է «Հնչակեան տարեգրքի» Ա և Բ հատորները (1931-1932), «1903-1953, Յիսնամեակ «Երիտասարդ Հայաստանի» (1953) գիրքը: Եղիա Սիրվարդը մահացել է 1985 թ. Քրենսթընում (Ռոդ Այլենդ):

Հակոբ Բարեջանյանը ծնվել է 1874 թ. Խարբերդում: Ավարտել է Թլկատինցու դպրոցը (1891 թ.) և որպես ուսուցիչ դասավանդել Խարբերդում: 1897 թ. մեկնել է ԱՄՆ: Մասնակցել է ամերիկահայ հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքին, աշխատակցել բազմաթիվ պարբերականների: Ե. Սիրվարդի հետ խմբագրել է Բոստոնի «Վերածնութիւն» և «Արդարութեան ձայն» պարբերականները: 1938 թ. այցելել է Խորհրդային Հայաստան, իսկ 1947 թ. ՝ հայրենադարձվել: Մահացել է 1953 թ.:

Հանդեսը հրատարակվում էր արտաքին, նաև նյութական, անբարենպաստ պայմաններում, հենվելով «ափ մը գաղափարական ընկերներու» ֆիզիկական և նյութական զոհողությունների վրա: Չէին վարձատրվում ո՛չ խմբագիրները, ո՛չ աշխատակիցները և ո՛չ նույնիսկ գրաշարներն ու տեխնիկական աշխատողները: Վճարվում էին միայն տպագրության, թղթի և փոստի ծախսերը: Խմբագրությունը,

հրաժարվելով հայտարարությունների և ծանուցումների տպագրումից, եկամտի այդ աղբյուրն էլ էր մերժել: «Ոչ դրամագլուխ, ոչ ֆոնտ եւ ոչ ալ կազմակերպական շարքեր ունէր իր ետևը իր կեանքը ապրեցնելու համար. գոնէ նիւթապէս»[1], - գրում էր պարբերականը: Ամսաթերթն ընթերցողների լայն շրջանակ ևս չուներ. «գաղափարական թերթերու եւ հանդէսներու շրջանակը նեղ և սեղմ է ամենէն քաղաքակիրթ ազգերու մէջ իսկ, հայ կեանքի մէջ այդպիսի թերթերու լայն տարածումը անմտութիւն պիտի ըլլար սպասել»[2]: Միայն 1920 թ. է ամսաթերթը դառնում Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության բողոքող հոսանքի օրգանը, որը, սակայն, չի փրկում այն վերահաս խափանումից:

Հանդեսի մշտական աշխատակիցների թվում էին ժամանակի հայտնի շատ հնչակյան գործիչներ: Պարբերաբար տպագրվում էին Ավետիս Նազարբեկը, Սոկրատ Մ. Գելոֆյանցը, Հարություն Շեքերճյանը, Արշավիր Շամլյանը, Վահան Մորլյանը, տիկ. Վ. Կեճեյանը, Ատոմ Կյուլյանը, Վսեմ Շահինյանը, Վահան Վարդանյանը, Տիգրան Ե. Սիրամարգը և շատ ուրիշներ: Կահիրեից թղթակցում էին Անդրանիկ Կարապետյանը, Դիտողը, Փարիզից՝ Գ. Գալայճյանը, Բ. Ռուբենը, Գուրգեն Թահմազյանը: Ժան Վալժան և Նուրհան Լուսինյան կեղծանուններով տպագրվում էր Եղիա Սիրվարդը:

1918 թ. թիվ 1-ում տպագրված «Վերածնութեան» նպատակը» խմբագրականը հանգամանորեն ներկայացնում է պարբերականի դիրքորոշումները՝ սահմանագծելով նրա գործունեության շրջանակները, մանրամասնելով սկզբունքային գլխավոր ուղղությունը: Հնչակյան գաղափարախոսության սկզբունքները ընդունելով որպես գործունեության ուղենիշ՝ հանդեսը հենց սկզբից հայտարարում է «դատերուն ամենէն արդարը եւ իրաւունքներուն ամենէն նուիրականը» պաշտպանելու իր վճռականության մասին: Դա բոլոր զրկվածների, շահագործվողների և անիրավվածների դատն ու իրավունքն էր: Ամսաթերթը նպատակ էր դնում, իր կարծիքով, «ներկայ քաղաքակրթութեան հոսանքներու ամենէն ժամանակակիցը, ամենէն ցայտունը արտայայտել եւ անոր սկզբունքները մարմնացնել հայ կեանքին մէջ»[3]: «Վերածնութիւնը» հաստատագրում էր իր նվիրվածությունը և՛ սոցիալիստական գաղափարախոսությանը, և՛ հայ ազատագրական պայքարին՝ «Հայաստանի ինքնավարութեան դատին»: Պայքարի առաջին գծի վրա մնալու և «Դաշնակից պետութեանց դատին, իրաւունքին եւ մեծութեան» պաշտպան կանգնելու կամավորի իր վճռականությանը հանդեսը միացնում էր նաև «հայ մարտական ոյժերու նորաբողբոջ համախմբումին, Հայ ազգային միութեան» սատարելու իր խոստումը:

---

[1] Վերածնութիւն, 1919, թիվ 1-2, էջ 5:

[2] Նույն տեղում:

[3] Նույն տեղում, 1918, թիվ 1, էջ 4-5:

Իսկ թերթի հրատարակման համար ամենաէականն ու կարևորը սկզբունք ունենալն է:

Որպես գաղափարական պարբերական՝ «Վերածնութիւնը» առաջնային տեղ էր հատկացնում սոցիալիստական գաղափարախոսության քարոզմանը և տարածմանը, մարքսիստական ուսմունքի լուսաբանմանը: Այս բացատրական աշխատանքը հանդեսը կարևորում էր այն պատճառով նաև, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո բոլշևիկյան կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, հատկապես ծայրահեղությունները ազգային, տնտեսական բնագավառներում, վարկաբեկել էին սոցիալիզմի գաղափարը հայ ազգայնականների շրջանում, ինչպես նաև ամբողջ աշխարհում քննադատության ալիք էին բարձրացրել թե՛ մարքսիզմի և թե՛ նրա գործնական կիրառման դեմ: Այս նպատակով տպագրված հոդվածները, որոնց մի մասն ընթերցողների հարցերի կամ մամուլում տպագրված քննադատությունների պատասխանն էր, յուրովի պաշտպանականներ են այդ գաղափարախոսության այս կամ այն թեզի և աշխատում էին գիտականորեն, հենվելով մարքսիզմի դասականների աշխատությունների վրա, հիմնավորել և ապացուցել սոցիալիստական ուսմունքի գիտական, հակամարտ հասարակության զարգացման օրինաչափորեն անխուսափելի արդյունք լինելը:

«Բանասիրական» խորագրի ներքո տպագրված Գեղամ Վարդյանի «Հին աշխարհ եւ նոր աշխարհ» հոդվածաշարը պատմագիտական մի ուսումնասիրություն է, որը հարցը դիտարկում է հենց այդ տեսանկյունից: «Ընկերվարական սկզբունքը, շարժումը», ըստ հեղինակի, ծնունդն է արդի կապիտալիստական աշխարհի, տնտեսական աննախանձելի պայմանների, ոչ թէ քմահաճույքի կամ մարդկային կամեցողության[4]: Տարի ու կես տպագրվող այս հրապարակումը հանգամանորեն ծանոթացնում է մարդկային հասարակության զարգացման ողջ պատմությանը՝ սկսած նախնադարյան համայնական կարգերից, դասակարգերի ծագմանն ու զարգացմանը, դասակարգային պայքարին և այն ծնող պատճառներին, ընդարձակորեն ներկայացնում գիտական սոցիալիզմի հիմնական սկզբունքներն ու պատմությունը, ուտոպիստ սոցիալիստներին և գիտական սոցիալիզմի հիմնադիրներին:

Հանդեսի սակավաթիվ բանավիճային հոդվածներից է Հ. Բարեջանյանի «Ինչո՞ւ կը հակառակին» հոդվածաշարը՝ ուղղված ամերիկահայ «Ազգ» թերթում տպագրված նույն թերթի խմբագիր Մինասյանի հոդվածաշարի դեմ: Ռամկավարության դիրքերից ելնելով՝ Մինասյանն աշխատում էր փաստերով ապացուցել սոցիալիզմի վտանգավորությունը ապագա անկախ հայկական պետականության համար, հայ իրականության մեջ տարածվելու պարարտ հող չունենալը, սոցիալիստական

[4] *Նույն տեղում, 1918, թիվ 1, էջ 9:*

գաղափարախոսության որոշ հիմնադրույթների ոչ գիտական լինելը, հատկապես անդրադառնում էր հակամարտ դասակարգերի միջև հակասությունների սրման, մասնավոր և հանրային սեփականության, դասակարգային պայքարի, դասակարգային և ազգային շահերի, ազգայնականության, պատմական մատերիալիզմի, կրոնի և ընտանիքի հարցերին: Հիմնախնդիրների այս բավականաչափ ընդարձակ շրջանակը մանրամասնորեն ընդգրկվում և լուսաբանվում է Հ. Բարեջանյանի հոդվածաշարում: Հեղինակը ջանում էր գիտականորեն հիմնավորել և հնարավորինս ամբողջականորեն ներկայացնել հնչակյանության վերաբերմունքն այդ հարցերին:

Գաղափարախոսության խնդիրները հանդեսում լուսաբանվում են նաև առանձին հոդվածներով և «Ընկերվարական նամականի» շարքով (հեղ. Կարապ): Վերջինս ընթերցողներին հուզող հարցերի պատասխանն է և շատ ավելի կենսական ու առօրեական ոլորտներ է ընդգրկում («Հարստութեան բաժանումը», «Մարդկային բնութիւնը», «Գիւտեր եւ հնարիչներ», «Կրօն եւ ընկերվարութիւն», «Ընկերվարութիւն եւ յառաջդիմութիւն», «Անիշխանականութիւն եւ ընկերվարութիւն», «Ընկերվարութիւն եւ հաւասարութիւն» և այլն): Առանձնակի ուշադրության են արժանի Ժան Վալժանի «Անհատական սեփականութիւնը եւ սոցիալ-դեմոկրատիան», «Սոցիալ դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութիւն եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն», Գ. Գալայճյանի «Փիլիսոփայութիւն եւ սոցիալիզմ», Ս. Գելոֆյանցի «Դասակարգային աւելութեան պատասխանատուները» և այլ հոդվածներ: Զուգահեռաբար տպագրվել են նաև նշանավոր մարքսիստների (Վ. Լիբկնեխտ, Ժ. Տերկին, Պ. Լաֆարգ, Ժ. Ժորես, Մ. Ռուբին և ուրիշներ) աշխատություններից, Կ. Մարքսի, Ֆ. Էնգելսի, Կ. Լիբկնեխտի, Սվ. Նազարբեկի և ուրիշների կենսագրությունները: Իսկ անգլերենից թարգմանված Գյուստավ Պենկի «Մարքսի եւ Էնգելսի քառասուն տարուայ թղթակցութիւնները» աշխատության տպագրումը թերևս այս երկի հայերեն առաջին հրապարակումն է:

Գաղափարախոսական այս պայքարը և քարոզչությունը խմբագրության կողմից կարևորվում էին առաջին իսկ համարներից և հստակ դրսևորվում ամսաթերթի գրեթե բոլոր, հաճախ տարաբնույթ նյութերում: Պարբերականում նմանատիպ նյութերի գերակշռությունն էլ հենց մեզ իրավունք է տալիս այն բնութագրելու շատ ավելի որպես սոցիալիզմի գաղափարախոսության հիմնադրույթները գիտականորեն լուսաբանող և քարոզող, սոցիալական, աշխատավորական խնդիրներ բարձրացնող տեսական մի հանդես, քան ազգային, ժամանակակից և առօրեական հարցերով զբաղվող, առավել ևս լրատվություն իրականացնող ամսաթերթ: Խմբագրությունը ոչ միայն կարևորում էր հանդեսի գործելակերպը, այլև այն համարում «խիզախ քայլ, հանդգնութիւն», նաև «գահավէժ ռիսք մը»[5]:

[5] *Նույն տեղում, 1919, թիվ 1-2, էջ 4:*

Ամսաթերթի խմբագրականները նվիրված են ազգային, ընթացիկ հրատապ հարցերի: Հիմնական թեման Հայաստանն է, հայ կյանքը, Հայ դատը, ժողովրդի ապագան: Չնայած Հայաստանից ստացվող լուրերի խիստ սակավությանը և կցկտուր բնույթին, հանդեսը օգտագործում էր բոլոր առիթներն անդրադառնալու այդ թեմային:

«Վերածնութիւնը» նշում էր հայ ազգային անկախության դեմ միջազգային ատյաններում առկա երկու ազդեցիկ գործոն, վտանգ՝ արտաքին և ներքին: Արտաքինը թուրք կառավարությունն էր իր նենգությամբ ու կեղծավորությամբ, և օտար «բարեկամները». «Հայերն անընդունակ են իրենք զիրենք կառավարել» կարգախոսով: Ներքինը որոշ անհատների և մամուլի մի մասի կողմից բարձրացված Հայաստանի խնամակալության կամ հովանավորության պահանջն է, որը, ըստ ամսաթերթի, վտանգավոր էր Հայկական հարցի դրական լուծման համար: Բարձր գնահատելով Ազգային պատվիրակության հայտարարությունը, որով, թեև ուշ, «Հայաստանի միութիւնն ու անկախութիւնը» հռչակվեց, հանդեսն ընդգծում էր, որ «Հայկական հարցի կարգախօսը-հայութեան պահանջը՝ միացեալ, անկախ Հայաստանը» պետք է լինի: Նրա կոչը, հորդորը՝ համագործակցելու, միավորվելու, համարձակություն, վճռականություն ձեռք բերելու և մեկ մարդու պես հետամուտ լինելու արյամբ նվիրագործված Հայ դատի իրականացմանը, ուղղված էր ողջ հայ ժողովրդի[6]:

1918 թ. պատմական բարդ ժամանակաշրջանը գնահատելիս «Վերածնութիւնը» ելնում էր հայ ժողովրդի և նրա ապագայի, Հայ դատի լուծման համար ստեղծված իրական, առկա պայմաններից, և թեև չի կարելի ասել, թե նրա եզրահանգումները միշտ ճիշտ և օբյեկտիվ են, այնուամենայնիվ, 1918 թ. սկզբի հոդվածները առանձնանում են հայ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ լավատեսությամբ և հավատով: Այս շրջանում ամսաթերթը դեռևս միամտաբար հույսեր էր կապում դաշնակից պետությունների, հատկապես ԱՄՆ-ի և նրա առաջ քաշած «ազգերի ինքնորոշման իրավունքի» սկզբունքի գործադրության հետ:

Պարբերաթերթը կարծում էր, որ 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի հաշտությամբ պարտադրված պայմանագիրը կասկածի տակ էր դնում Հայկական հարցի լուծման հնարավորությունը և արտասահմանի հայությանը և Ազգային պատվիրակությանը համարում էր Հայ դատի միակ իրավատեր, քանի որ այդ հաշտությունը տեղական և տեղային բնույթ ուներ և չէր կարող «համահայկական հարցին կապուիլ»[7]:

Արդեն անխախտ հավատք դարձած համոզմունքը, որ Հայկական հարցի լուծումը անառարկելիորեն կախված է դաշնակից պետությունների բարի կամքից և նրանց դաշնակցությանը հայերի բերած զինակցության փաստից, երբեմն խանգարում էր հանդեսին ճիշտ կողմնորոշվելու ժամանակի խճճված իրադրության մեջ: Եվ նույնիսկ

---

[6] *Նույն տեղում, 1918, թիվ 12, էջ 357:*

[7] *Նույն տեղում, 1918, թիվ 9, էջ 261:*

մի քանի ամիս անց, Վերսալի խաղաղության վեհաժողովի օրերին, «Վերածնութիւնը», արդեն որոշակի հիասթափություն ապրած, «անգլիական նենգ քաղաքականութիւն», «ֆրանսական խոստումնադրժում», «ամերիկեան պղատոնական սէրն ու զգացումներ»[8] բառերով որակելով դաշնակից պետությունների վերաբերմունքը, դեռևս հույսեր էր կապում նրանց հետ: Հետագայում արդեն անդրադառնալով ազգերի ինքնորոշման իրավունքի գործադրության պայմաններին՝ պարբերականը խորին համոզվածությամբ հայտարարում է, թե հաղթական պետությունների դասակարգային և ազգայնական նեղ շահերն արգելք կհանդիսանան դրա իրականացմանը: Մի քանի ամիս անց «Վերածնությունն» արդեն «բարեկամ» կարծեցյալ, «ասպետական» պետությունների վարքագիծը քննարկելով՝ ահազանգում է. «Մեր դատը վերջնական անկումի վտանգին ենթակայ է...» և կոչ էր անում «մէկ ճակատի վրայ» կանգնել Հայաստանի և Ազգ. պատվիրակության ներկայացուցիչների կողքին[9]:

Այսպիսով, եթե 1918 թ. հանդեսը Հայկական հարցի լուծման գործում հույս էր դնում մեծ տերությունների խոստումների վրա, ապա մեկ տարի անց արդեն կասկածում էր՝ «Արդարութիւնը պիտի գործադրուի՞», իսկ 1920 թ., ի տես Վերսալում կատարված անիրավությունների, հայերի իրավունքների արհամարհման, հուսախաբությունն ու շրջադարձը կատարյալ էր: Դաշնակից պետությունների վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ համարվում էր «պատմական ոճիր»[10], իսկ Ազգերի լիգան կոչվում էր «Գայլերու Դաշնակցութիւն ընդդէմ Գառնուկներու»: «Մենք դաշնակիցներու հանդէպ այս աստիճան դառնացած չպիտի ըլլայինք, - գրում է հանդեսը, - եթէ անոնք երկու չափ, երկու կշիռ ի գործ չդնէին, այսինքն՝ բոլոր փոքր ազգերու ազատագրութեան հանդէպ նոյն վարմունքը ցոյց տային: Բայց անոնք ճանչցան միւս ազգերու պատմական իրաւունքները, նոյն իսկ նոր «անկախ» ազգեր ստեղծեցին եւ սակայն անտեսեցին Հայուն պատմական իրաւունքը-Հայաստանի ազատագրութիւնը»[11]:

Պարբերաթերթը երբեմն Հայ դատին սատարելու իր ուղիներն էր առաջարկում, բարձրացնելով այնպիսի հարցեր, որոնք արդեն իսկ հասունացած և անհրաժեշտ էր համարում: Այսպես, «Թիւրքիոյ ճնշուած ազգերու միութիւնը» հոդվածի հեղինակ Գուրգեն Թահմազյանը շատ ավելի հրամայական պահանջ և օրվա խնդիր էր համարում Թուրքիայում ապրող ճնշված ազգերի համագործակցության և միջազգային ատյաններում միասնական պահանջներով հանդես գալու հարցը:

Ռուսաստանում իշխանությունը գրաված բոլշևիկների կառավարության հանդեպ հանդեսը իր ազգային և քաղաքական համոզմունքներից բխող որոշակի

---

[8] *Նույն տեղում, 1919, թիվ 6, էջ 259:*

[9] *Նույն տեղում, 1919, թիվ 10, էջ 386:*

[10] *Նույն տեղում, 1920, թիվ 5-6, էջ 199-201:*

[11] *Նույն տեղում, 1920, թիվ 5-6, էջ 201:*

վերաբերմունք է երևան բերում: Մերթ այն դրսևորվում է «պոլշևիկեան խելագար գործունէութիւն»[12], «պոլշևիկներու ապիկարութիւնը»[13] և նման արտահայտչաձևերով, մերթ ավելի զուսպ է, թեև՝ խիստ: Ի դեպ, բոլշևիկների ներքին և հատկապես արտաքին քաղաքականությունը գնահատելիս հանդեսը միշտ ելնում էր Հայկական հարցի լուծման, հայ ժողովրդի և Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական շահերից, այլ հարց է, թե նա ինչքանով էր ճշմարտացի և իրական պատկերացնում այդ շահերը: «Նոր ուղին» խմբագրականը այս հարցերի վերաբերյալ պարբերականի ամենաամփոփ բացատրությունն է: Գնահատելով Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարության գործունեությունը՝ «Վերածնութիւնը» գրում էր. «Պոլշևիկ առաջնորդները որչափ որ իրենց տիրապետութիւնը պահելու համար ամբարիշտ միջոցներ ալ գործածեցին, եւ սակայն, պէտք է ընդունիլ, որ ազատ ճամբայ տուին բաղկացուցիչ ազգերուն՝ իրենց անկախ եւ ինքնուրոյն գործունէութեան: Ոչ միայն Հայաստանի ինքնավարութեան իրաւունքը ճանչցան եւ հռչակեցին, այլ նաև ծածուկ լեզուով մը հասկցուցին, թէ հայերը իրենք զիրենք պատրաստ պահեն ապագային համար»[14]: Նշելով անկախության հասնելու համար ստեղծված նպաստավոր այս իրադրությունը՝ հոդվածում մտահոգություն էր հայտնվում Ռուսաստանի՝ պատերազմը չշարունակելու և Անդրկովկասից զորքերը հետ քաշելու որոշման առնչությամբ: Առանձնապես մտահոգիչ երևույթներ էին Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքների վիճակը ռուսական զորքերի լքումից հետո, ապագա հավանական վտանգներին դիմագրավելու հարցը, անկախության և ազատության ազգային իղձերը մարմնավորելու համար ձեռնարկվող քայլերը: Մի բան հաստատապես պարզ և որոշակի է. «...մենք ստեղծուած պայմաններու համեմատ միայն կրնանք գծել մեր ուղին, մենք ճակատագրականօրէն կապուած ենք Ռուսիոյ և անոր անբաժան մէկ մասն ենք, անոր դրօշի յաղթական ծալքերուն տակ է, որ այսօր Հայաստանի աւերակ երկիրը և վայրավատին հայութիւնը կապրի»[15]: Չնայած ամսաթերթն ընդգծում էր «ձարական դրուժան» կառավարության կողմից հայերի ռուսական զենքի հաղթանակին բերած նպաստի չգնահատվելու փաստը, այնուամենայնիվ նշում էր, որ «... կամայ ակամայ մենք որպէս մէկ օղակը ռուս հսկայ շղթային, անխուսափելիօրէն պիտի յետևինք անոր քայլերուն»[16]: Այս շրջանում խմբագրությունը թեև դեռևս հավատում էր դաշնակից պետությունների՝ իբր արդարության և ազգային իրավունքի համար մղած պայքարին, բայց և այնպես նկատում էր, որ «Կովկասեան ճակատին վրայ մենք մեր գործունէութեան ուղին պէտք

[12] *Նույն տեղում, 1918, թիվ 2, էջ 63:*
[13] *Նույն տեղում, 1918, թիվ 4, էջ 101:*
[14] *Նույն տեղում, 1918, թիվ 3, էջ 67:*
[15] *Նույն տեղում, էջ 68:*
[16] *Նույն տեղում:*

է հարմարցնենք ռուսական գործողություններուն»[17]: Հայ ժողովրդի գոյությունը պաշտպանելու, հայության վերապրած բեկորները փրկելու, ավերակ օջախները վերականգնելու, Հայ դատի պայքարը շարունակելու առաջադրություններով հանդերձ, կոչ անելով կազմակերպել Հայաստանի պաշտպանությունը «վտանգաւոր պատահականութեանց» դեմ, ամսաթերթն առաջարկում էր անմիջապես ձեռնամուխ լինել հայկական անկախ կառավարության, վարչական մարմինների սաղմնավորման գործին՝ խաղաղության բանակցությունների ժամանակ հայկական կառավարության նախագիծը պատրաստ ներկայացնելու համար:

1918 թ. միջազգային քաղաքական իրադրության վտանգավորությունը հայ ժողովրդի գոյատևման տեսակետից «Վերածնութիւնը» բնորոշում է որպես «մեծ երկունք», «որ կամ մեր մահը պիտի ըլլայ և կամ յարութիւնը, կեանքը»[18]: Պարբերականը օտարից օգնություն հայցելու միտքն անգամ համարում է հայ ժողովրդի համար ինքնասպանություն և կոչ անում ապավինել սեփական ուժին և բազուկին[19]: Խմբագրության դիմումը՝ կացության լրջությունը գիտակցելու, համապատասխան զոհողության և աշխատանքի լծվելու, նպատակամղված էր «դժնդակ և ճակատագրական» այս պայքարում հայության գոյությունն ապահովելու խնդրի իրագործմանը:

Այս նույն՝ հայության գոյատևման, լինել-չլինելու հարցն էր նաև Ս. Մ. Գելոֆյանցի տագնապների և մտահոգության առարկան: «Աշխարհը ջուրն է տանում, իսկ մեզ քունն է տանում» հոդվածաշարում ներկայացնելով երեք տարիների ընթացքում Կովկասից, Պարսկաստանից և Ռուսաստանից ստացած իր տպավորությունները, հեղինակը համակողմանիորեն անդրադառնում է հայ իրականության մեջ կատարված քաղաքական դեպքերին, խոր վերլուծության ենթարկում Ռուսաստանի (և՛ ցարական, և՛ բոլշևիկյան), Թուրքիայի և արևմտյան երկրների քաղաքականությունը Հայաստանի և հայերի նկատմամբ, բացահայտում նրանց Մերձավոր Արևելքում ունեցած տնտեսական և քաղաքական շահերը: Պատմաքաղաքական բարդ իրադարձությունների հենքի վրա վերագնահատելով Հայաստանի և հայերի գոյության ու ապագային սպառնացող իրական վերահաս վտանգը՝ հոդվածագիրը մեղադրում է ամերիկահայությանը, հայ կուսակցություններին բախտորոշ ու տագնապալից այս ժամանակաշրջանում Հայկական հարցը մոռացության մատնելու համար: Կծու ծաղրի են ենթարկվում նաև ամերիկահայ «պոլիտիկոսները»:

Ամսաթերթը խմբագրականներ է նվիրում կովկասահայության մղած հերոսամարտերին՝ կոչ անելով գաղութահայությանը մասնակցել մեկ միլիոն դոլարի հանգանակությանը, սատարել Հայաստանի հայությանը իր օրհասական պայքարում:

---

[17] *Նույն տեղում:*

[18] *Նույն տեղում, 1918, թիվ 4, էջ 102:*

[19] *Նույն տեղում:*

Նշելով ժամանակաշրջանի բախտորոշ լինելը հայ ժողովրդի համար՝ պարբերականը միաժամանակ խորհուրդ էր տալիս սահմանափակվել բացառապես միայն նյութական օգնությամբ, չմիջամտել Հայաստանի քաղաքական կյանքին, քանի որ «սարսափը և սարսուռը ապրողները, անոնք միայն իրենց բաղդը վճռելու իրաւունք ունին»[20]:

«Վերածնութիւնը» խանդավառությամբ ողջունեց Հայաստանի քաղաքական ազատագրությունը (այն իր կուսակցության ծրագրի «մոտակա» նպատակի իրագործումը նկատելով) և կոչ արեց անմիջապես ձեռնարկել հայրենիքի վերաշինության գործին: Քաղաքական ազատագրությունը, ըստ հանդեսի, նպատակ չէ բնավ, այլ միջոց է Հայաստանի տնտեսական ու մտավորական վերաշինությանը և բարգավաճմանը հասնելու համար:

Որպես հնչակյան պարբերական՝ «Վերածնութիւնը», բնականաբար, չէր կարող անտարբեր անցնել այնպիսի մի էական հարցի կողքով, ինչպիսին Հայաստանի պետական կարգն էր: Տպագրվում են Ս. Մ. Գելոֆյանցի «Վերածնուող Հայաստան եւ ընկերվարութիւն» և Կ. Մարտիկյանի «Բացատրութիւն մը» հոդվածները: Երկու հեղինակներն էլ կարծում են, որ սոցիալիստական կարգերի հաստատումը Հայաստանում դեռևս վաղաժամ է երկրի տնտեսության չափազանց ցածր մակարդակի, քաղաքական, հասարակական, ազգային կյանքի անկազմակերպվածության, դասակարգերի և դասակարգային շահերի, այսինքն՝ զարգացած կապիտալիստական հարաբերությունների բացակայության պատճառով: Խմբագրությունը, կարծես, այնքան էլ համամիտ չէ իր աշխատակիցների տեսակետների հետ՝ գտնելով, որ դրանք արդեն իսկ խախտվել են աշխարհամեր պատերազմի և ռուսական հեղափոխության շնորհիվ[21]: Իսկ ընդամենը երկու ամիս առաջ տպագրված իր «Բաց նամակում» Ավ. Նազարբեկը հայ ժողովրդի «կատարեալ և ամբողջական ազատագրութիւնը», Հայաստանում սոցիալիզմի հաղթանակը՝ Հնչակյան կուսակցության հեռավոր և վերջնական նպատակի իրագործումը, կապում է համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակի հետ[22]:

Հայաստանի վերաշինության հարցը դիտարկելով շատ ավելի լայն առումով, քան միայն ավերված քաղաքների, գյուղերի ու տնտեսության վերականգնումն է, ժողովրդի հոգևոր, մշակութային, կրթական և այլ բնագավառներում առկա կարիքների և պակասությունների իրական չափը նկատի առնելով՝ «Վերածնութիւնը» կոչ էր անում համագործակցության, համազգային արտակարգ զոհողությունների և առաջարկում արտասահմանում ստեղծել Հայաստանի վերաշինության ղեկն ստանձնող համազգային կենտրոնական մարմին[23]: Իսկ Ավ. Նազարբեկը «Վերածնութեան ըոպէ»

---

[20] *Նույն տեղում, 1918, թիվ 9, էջ 260:*

[21] *Նույն տեղում, 1920, թիվ 8-9-10, էջ 283:*

[22] *Նույն տեղում, 1920, թիվ 5-6, էջ 141:*

[23] *Նույն տեղում, 1919, թիվ 7, էջ 290-291:*

հոդվածում, ելնելով «սոցիալիստ-հայրենասէրի» իր դիրքորոշումից, գրում էր, որ յուրաքանչյուր հոսանք «իր քաղաքական ձգտումներում ու պահանջ-ներում պէտք է առաջադրէ միմիայն այն, ինչ միացնում է բոլոր հոսանքները և ոչ այն, ինչ զատում է նրանց միմյանցից»[24]: Հայ ազգային հավաքական կյանքի հրամայական պահանջը, կազմակերպության համազգային բնույթի անհրաժեշտությունը Հայաստանի վերաշինության և որպես ազգ-պետության կայացման գործում, ընդգծում է նաև Գ. Գալայճյանը իր «Կազմակերպութիւն եւ Հայաստան» հոդվածում:

Հանդեսը պարբերաբար բարձրացնում էր կանանց սոցիալական և իրավական ազատագրության, նրանց կրթության և հասարակական կյանքում լայնորեն ներգրավելու հարցերը, ընդ որում, ինչպես և մարքսիզմի տեսաբանները, կանանց ազատագրությունը կապում էր մարդկության ընդհանուր սոցիալական ազատագրության հետ: «Վերածնութիւնը» առաջին համարներից բացել էր «Կանանց բաժին», որտեղ քննարկվում էին կանանց իրավունքների պաշտպանության և սոցիալական ազատագրության հարցերը (Վ. Կեճեյան՝ «Կանանց իրաւունքի շուրջ», Ս. Մ. Գելոֆյանց՝ «Կանանց շարժումը պարսիկների մէջ» և այլն), տպագրում էր նշանավոր կանանց մասին հոդվածներ («Տիկին Մարի Պոչքարովա», «Ռուսական «Ժան Տ'արգը»՝ Մարի Պոչկարևա», «Ընկերուհի Հայկանուշ Պոյաճեան» և այլն): Իսկ Ս. Հ. Պետրոսյանի «Հայ կինը Ամերիկայի մէջ» հոդվածը, առաջ քաշելով կանանց ազատագրության և կրթության անհրաժեշտության հարցը, կարևորում էր առաջին հերթին հայ կնոջ դերը ընտանիքում՝ որպես կրթված և ազգասեր մայր, հասա-րակական կյանքում, ազգի առաջընթացի, զարգացման, քաղաքակրթման գործում, «որովհետեւ կիներն են, որ իրենց ազգին ճակատագիրը կերտելու էն կարեւոր ազդակը պիտի հանդիսանան»[25]: Այս հարցի առնչությամբ տպագրվում են նաև Վ. Լիբկնեխտի 1871 թ. «Կինը եւ ընկերվարութիւնը» թեմայով կարդացած ճառի մի մասը և Ա. Բեբելի «Կին» հոդվածը:

Պարբերականի տեսադաշտից գրեթե դուրս է մնացել ամերիկահայ գաղթօջախի սոցիալ-տնտեսական, ազգային, քաղաքական կյանքը: Ամերիկահայ իրականությանը նվիրված մի քանի նյութերը՝ Արա-Ոսկյանց ստորագրությամբ, ամփոփված են «Ազգային քրոնիկ» խորագրի տակ և չափազանց հեռու են գաղթօջախի կյանքի մասին լիարժեք և բազմակողմանի պատկերացում տալուց: Թղթակցությունների, նամակ-ների բաժինը ևս աչքի չի ընկնում իր արծարծած թեմաների բովանդակային բազմազանությամբ: Դրանք, գրեթե առանց բացառության, գաղափարական, կուսակցական խնդիրների վերաբերյալ խմբագրությանն ուղղված նամակներ են,

[24] Նույն տեղում, 1919, թիվ 5, էջ 228:
[25] Նույն տեղում, 1918, թիվ 1, էջ 23:

որոնք պատասխան էին ակնկալում և հաճախ ստանում խմբագրության պարզաբանումները:

Առաջին իսկ հայացքից ակնառու է ամսաթերթում գրական-գեղարվեստական ստեղծագործությունների առանձնահատուկ առատությունը, որոնց մեջ ակնհայտորեն նախապատվությունը տրվում էր չափածոյին: Նշանավոր հայ (Սիամանթո, Վարուժան) և օտարազգի (Լ. Անդրեև, Ռ. Թագոր, Ժ. Պեդրո, Ռ. Վագներ և ուրիշներ) գրողների կողքին արժանի տեղ է զբաղեցնում ամերիկահայ ստեղծագործողների մի ստվար խումբ (Տ. Ե. Սիրամարգ, Արթիսթ, Ս. Հակոբյան, Կ. Սիտալ, Հ. Թիրյաքյան, Ե. Սիրվարդ (Նուրհան Լուսինյան, Ժան-Վալժան), Վ. Շահինյան, Ա. Կյուլյան, Ա. Շամլյան և շատ ուրիշներ), որի մեջ քիչ չեն նաև արդեն հայտնի անունները:

Արձակ ստեղծագործություններից ուշագրավ են Ե. Սիրվարդի (Նուրհան Լուսինյան) «Ջախջախուած գանկեր» թատերգությունը, որը Խարբերդի Մորենիկ գյուղի երիտասարդների՝ ջարդարարների դեմ մղած հերոսական դիմադրության իրական պատմությունն է և հայ ազգային-ազատագրական շարժումներին նվիրված «Հայրենիքին համար» իրավեպը:

Արտերկրում ապրող հայ ստեղծագործողների շարքում առանձնանում են Արամ Ասպետի և Լեռենցի (Ա. Նազարբեկ) անունները, որոնց բանաստեղծությունների և պոեմների տպագրությունը դրանց թերևս առաջին հրապարակումներն են մամուլում:

«Հատընտիր մտքեր» և «Խորհուրդի կայլակներ» խորագրերով ներկայացվել են մեծ մարդկանց (Շեքսպիր, Բայրոն, Վոլտեր, Լոնգ-ֆելլո, Էմերսոն, Ա. Ֆրանս, Ֆ. Բեկոն, Գյոթե, Հյուգո, Մաձինի, Էլիոթ, Լինկոլն և ուրիշներ) ասույթներից, թևավոր խոսքերից՝ ազատության, հայրենասիրության, ճշմարտության, արդարության մասին:

Գեղարվեստական երկերի տպագրությունը ծառայեցվում էր ընթերցողների մեջ ազատասիրական, հայրենասիրական զգացումներ առաջացնելու, դաստիարակելու և գաղափարախոսական որոշակի քարոզչության նպատակին, որով էլ պայմանավորված էր չափածոյի, որպես հուզականորեն ավելի ներգործուն միջոցի, գերակայությունը հանդեսի էջերում: Գրականագիտությանը առնչվող միակ հոդվածը՝ Հաբեթ Իսկենդերյանի «Սխալներ հայ գրականության մեջ» վերնագրով, անդրադառնում էր հենց գրականության դաստիարակիչ, վերափոխիչ մեծ դերին և վեր հանում, քննադատում հայ գրականության թերացումներն ու բացերը այդ ասպարեզում:

Պարբերականն իր սուղ էջերն էր տրամադրում նաև պատմական բնույթի ծավալուն ուսումնասիրություններին: Շարունակաբար տպագրվել է Տիգրան Ե. Սիրամարգի «Հայաստանը իր պատմական սահմաններուն մէջ» հետազոտությունը, որին կցված էր «Հայաստանի պատմական սահմանները» մակագրությամբ քարտեզը: Հրատարակվել են նաև Գուրգեն Թահմազյանի երկու պատմական ուսումնասիրությունները հայ ժողովրդի վերջին տարիների պատմության մի քանի առանցքային

խնդիրների մասին: «Հայաստան եւ գաղտնի դաշնագրութիւններ» հոդվածը անդրադառնում է դաշնակիցների շարքում հայ ժողովրդի մղած պայքարի պատմությանը, Հայկական հարցին, դաշնակիցների խոստումներին և եվրոպական պետությունների վարած գաղտնի և բացահայտ քաղաքականությանը: Չափազանց կարևորություն էր ընծայվում Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքված գաղտնի դաշնագրերին, որոնք, անտեսելով հայերին արդեն տրված խոստումները, միմյանց միջև բաժանում էին Թուրքիայի տարածքները: Ներկայացված են այդ դաշնագրերի հայերեն թարգմանությունները և քարտեզ՝ «Թուրքիոյ բաժանումը գաղտնի դաշնագրութիւններու համաձայն» մակագրությամբ: Հայկական հարցի, նրա իրագործման հնարավորությունների և ուղիների, Հայաստանի միջազգային քաղաքական դրության և մեծ տերությունների արտաքին քաղաքականության պատմական համակողմա-նի վերլուծությունն է «Հայաստանը հաշտութեան կնքումի նախօրեակին» ուսումնասիրությունը: Ծանրանալով մասնավորապես Իտալիայի, իսկ առանձին գլխով նաև Ֆրանսիայի՝ Կիլիկիայի հարցում վարած քաղաքականության վրա, վերլուծելով այդ քաղաքականության օբյեկտիվ պատճառները, հեղինակը նկատում էր, որ դրանում փոքր չէ նաև հայերի մեղքը, որոնք այդ դեպքերից առաջ արդեն ամերիկյան գերիշխանություն էին պահանջում ողջ Հայաստանի համար՝ ներառյալ Կիլիկիան: Ստեղծված պատմաքաղաքական իրադրության, մեծ տերությունների քաղաքական շահերի մանրակրկիտ հետազոտությունը ևս հանգեցնում է հայ դիվանագիտության անկարողության և ակնհայտ ձախողման անխուսափելիության մտքին: Ամսաթերթում տպագրված այս երեք աշխատություններն էլ մեծ հետաքրքրություն և պատմական, գիտական արժեք էին ներկայացնում ոչ միայն ժամանակին, այլև այսօր էլ կարող են փաստական հարուստ և բազմաբովանդակ նյութ մատակարարել այդ շրջանի հայոց պատմությունը ուսումնասիրողին:

Հարուստ և բազմազան չէին պարբերականի բաժինները, մի բան, որը պայմանավորված էր նրա գաղափարաքաղաքական հանդես լինելու հանգամանքով: Արդեն նշվածների վրա կարելի է ավելացնել նաև «Գիտական» խորագրով բաժինը, որտեղ տպագրվում էին հանրամատչելի, ճանաչողական բնույթի նյութեր գիտական նոր տեսությունների, վարկածների, գիտության և տեխնիկայի այս կամ այն բնագավառում կատարված գյուտերի և այլնի մասին: Բաժինը վարում էին Հ. Հակոբյանը, Հ. Պետրոսյանը, Ժ.Պեդրոն և ուրիշներ:

«Վերածնութիւնը» լույս ընծայեց երկու ընդարձակածավալ բացառիկ համարներ (1919, թիվ 1-2 և 1920, թիվ 5-6)՝ նկարազարդումներով, հարուստ ու բազմազան բովանդակությամբ: Տեսական, գաղափարախոսական, քարոզչական հոդվածների կողքին («Փիլիսոփայութիւն եւ սոցիալիզմ», «Գիտական ընկերվարութիւն», «Նոր շարժումը», «Ընկերվարութեան նպատակը» և այլն) տեղ են գտել ազգային, քաղաքական («Արդարութիւնը պիտի գործադրվի՞», «Պատմական ոճիրին հանդէպ»,

«Մայիս 28: Հայկական հանրապետութեան տարեդարձը», «Բրիտանական նոր քաղաքականութիւնը Արեւելքում եւ Պարսկաստանի ապագան»), պատմագիտական («Հայաստան եւ գաղտնի դաշնագրութիւններ», «Հայաստանը հաշտութեան կնքումի նախօրեակին»), գիտական և տարաբնույթ այլ հոդվածներ, ինչպես նաև Հայկական հարցին, հայ ժողովրդի պատմությանը առնչվող արտատպություններ՝ հայ և օտար մամուլից: Երկու համարներն էլ աչքի են ընկնում նշանավոր, հայտնի և անհայտ անձնավորությունների կենսագրությունների առատությամբ: Ընդգրկումը լայն է. մարքսիզմի հիմնադիրներ ու դասականներ, հայ մարքսիստներ, Հնչակյան կուսակցության հայտնի անդամներ, հայ ազգային հերոսներ, նշանավոր մտավորական և քաղաքական գործիչներ, գրողներ և մշակույթի նվիրյալներ: Ի դեպ, նմանատիպ նյութերի պակաս չի զգացվում նաև ամսաթերթի մյուս համարներում: Ակնառու է նաև գրական նյութերի առատությունը: Ներկայացված է թե՛ տեղական, թե՛ հայ և թե՛ օտար գրականությունը՝ ժանրային հնարավոր բազմազանությամբ:

«Վերածնութիւն» հանդեսը մոտ երեք տարվա կյանք ունեցավ և փակվեց մեզ անհայտ (թերևս նյութական) պատճառներով: Վերջինը 1920 թ. լույս տեսած 8-9-10 համարանիշը կրող միացյալ թիվն է, որտեղ դույզն ինչ ակնարկ չկա պարբերականի դադարման մասին, սակայն միացյալ համարի հրատարակման փաստն իսկ վկայում է խմբագրության առջև ծառացած նյութական դժվարությունների մասին:

Թեև գաղթօջախի ազգային և առօրյա կյանքից ու հոգսերից, օրվա խնդիրներից կտրվածությունը և լրատվության պակասը մեկուսացրին նրան ժողովրդական լայն զանգվածներից, այնուամենայնիվ, իր գոյության ընթացքում «Վերածնութիւնը», որպես հնչակյան, սոցիալիստական գաղափարախոսության նվիրյալ, իր տեսական-գաղափարական հրապարակումներով և համազգային քաղաքական խնդիրների լուսաբանությամբ լիուլի իրագործեց իր առջև դրված նպատակները՝ արժանի հետք թողնելով հնչակյան մամուլի պատմության մեջ:

ИЗ ИСТОРИИ АМЕРИКАНО-АРМЯНСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ ГНЧАКИСТОВ ("ВЕРАЦНУТЮН", БОСТОН, 1918-1920 ГГ.)

СТЕПАНЯН Э. Т.

Резюме

В истории периодической печати гнчакистов особое место занимает издававшийся в Бостоне общественный, литературный и научный ежемесячник “Верацнутюн” (“Возрождение”), редакторами которого были известные в свое время деятели-гнчакисты Егия Сирвард (Григорян) и Акоп Бареджанян.

Взяв на вооружение идеологические принципы гнчакистов, ежемесячник всячески пропагандировал основы своей идеологии. Являясь периодическим изданием социалистической партии, ежемесячник широко освещал также проблемы социальной жизни общества.

В эпицентре внимания редакции газеты оставалось решение Армянского вопроса и освобождение Западной Армении.

FROM THE AMERICAN HNCHAKYAN PRESS HISTORY ("VERATSNUTYUN", BOSTON, 1918-1920)

E. STEPANYAN

Abstract

Eghya Sirvard (Grigoryan) and Hakob Barejanyan were the editors of the Armenian famous monthly newspaper “Veratsnutyun” in Boston. It was social-popular, literary and scientific newspaper.

The newspaper deeply interpretated the principles of hnchakyan ideology in its articales as it belonged to the social-political party amd it spoke about the workers’ social life as well.

They were under the influence of social-political changes from 1918 till 1920 when spoke about the solution of the Armenian Question and about the ways for reaching the Western Armenian freedom. The newspaper cherished hope for great countries until they were disappointed in them.